

מהתפרקות – לליכוד חדש

הרצל ברגר

הניגודים בין שני הגושים העולמיים מעוררות בה גם סיכויים מעורפלים גם פחדים ודאיים; אלה ואלה מגבירים בה את הצורך להימנע מאחר ריות למדיניות-חוץ ישראלית ממשית בתקופה זאת – ואפילו להבליט ניגוד שאין לגשר עליו בינה לבין הכוחות הפוליטיים העיקריים המעצבים את דמות המדינה הצעירה ואת דרכה במדיניות העולם. אין עתה כל סיכוי להצטרפותה לקואליציה ממשלתית, אפילו תורכב על טהרת תנועת הפועלים, בלי ציונים כלליים ובלי החזית הדתית, ואפילו יעזבוה גם הפרוגרסיביים. קריאתה של מפ"ם אחרי התפטרותה הממשלה, כי תקום קואליציה של מפ"ם, מפ"ם והפרוגרסיביים, לא היתה אלא תשלום מס שיגרתי לסיסמת „חזית מאוחדת“, שהיא, לפחות, כשרה לעתות משבר ובחירות. בכגון אלה קיים כעין הסכם חרישי בין מנסחי הכרוזים לבין קוראיהם הותיקים, לראותם כטקס נטול כל משמעות. היהודי המקדש את הלבנה קופץ לעומתה בהתלהבות, משום שידוע הוא כי אין ביכלתו להשיגה. אילו ידע שקפיצתו עלולה להעבירו בבת-ראש מן הארץ אל הירח, ספק אם היה קופץ. גם מפלגת הפועלים המאוחדת היתה שוקלת בדעתה יפה-יפה, אם כדאי לה להצטרף בשעה זו לממשלה ולנטוש את קרקע האופוזיציה, הצחיח והבטוח משום כך, אילו היתה נוהגת כובד-ראש כלשהו בקריאתה להקמת „ממשלה מתקדמת“.

המפלגה הימנית המתקראת בעזו „ציונים כלליים“ רואה את עצמה, לאחר הבחירות המוני-ציפוליות, כמועמדה לרשת את השלטון בישראל. להוטת היא אחר בחירות לכנסת בטרם ישוך הגל אשר הגדיל את כוחה פי ארבעה בבחירות לרשות יות המקומיות ועשאה מפלגה שניה בחטיבת בוחרים זו המונה למעלה ממחצית בעלי זכות הבחירה במדינה כולה. אין למפלגה זו ענין ורצון להצטרף לממשלה כל עוד סיעתה בכנסת מונה שמונה צירים בלבד; אין לה ענין ורצון להאריך על-ידי הצטרפותה לממשלה את תקופת כהונתה של הכנסת הראשונה.

מאחר שאין טעם בחידוש הקואליציה הישנה ואין סיכויים להקמת קואליציה חדשה ביחסי

הנסיון שנעשה לפני ארבעה חדשים עלה בתוהו. ההסכם שנתחדש אז בין ארבע מפלגות הקואליציה, לתת להכרה בהכרח יציבותו של השלטון הישראלי בתקופת קיבוץ הגלויות את הבכורה על תשוקת ההישגים הפוליטיים של כל גוש המשתתף בשלטון, ההסכם הנה פקע. הוא פקע, קודם מכל, מעצמת הפיתוי שרמז לסיעת הרוב ב„הפועל המזרחי“ מתוצאות הבחירות המוניציפליות. זמן קצר לאחר הקמתה של ממשלת הקואליציה השניה חזרה התקלה שגרמה להתפטרותה של הממשלה הראשונה. החזית הדתית העלתה שוב תביעות, סירבה להכיר בתקפה המחייב של החלטת הממשלה שנתקבלה ברוב דעות, ובצרפה את קולות סיעתה בכנסת לקולותיהן של סיעות האופוזיציה המאוחדת הביאה לידי דחית הודעת שר החינוך על החינוך במעבדות וביושבי העולים הדתיים ולידי התפטרות הממשלה. אילו היה זה המשבר הראשון של הקואליציה אשר הוקמה בכנסת הראשונה, אפשר והיו לו סיכויים כלשהם להסתיים בהתפיסות ובהסכם מחודש של מפלגות הקואליציה, כפי שאירע בסוף הקיץ. אך הואיל וכבר קדם לכך נסיון-נפל, ברור היה שחידוש הנסיון אין בו כדי לעקור את שרשי המשבר, אלא, לכל היותר, לדחות אותו לחדשים מעטים. נסיון מחודש בנסיבות אלה, כשכל הצדדים יודעים כי ההסכם השלישי לא יאריך ימים, היה סותר את כללי היסוד של היגיינה ציבורית. לא היה גם כל סיכוי להרכבת קואליציה אחרת בכנסת הראשונה. משרשה החזית הדתית, שוב אין בסיס לרוב בכנסת המוכשר לקיים שלטון אלא על-ידי הצטרפותה של מפלגת הפועלים המאוחדת או הצטרפות מפלגת הציונים הכלליים או שתיהן יחד לממשלה הקואליציונית. שלוש האפשרויות האלה רחוקות עתה מן המציאות יותר מבכל שעה מימי הבחירות לכנסת הראשונה. מפלגת הפועלים המאוחדת קרועה מבפנים, וכנראה, גזירת הטרגדיה היא למצות הכוס עד תומה: ככל שגוברים במפלגה זו הניגודים הפנימיים גובר בה הצורך להגביה את החומה החוצה בינה לבין מפלגת הרוב בתנועת הפועלים. החמרת המצב הבינ-לאומי והחרפת

אותו חברי ההסתדרות הדתיים שתבעו כי ילדי-הם יקבלו חינוך דתי במסגרת זרם העובדים בחינוך והקימו לשם כך ועדה אוטונומית מיוחדת בתוך המרכז לחינוך. ועדה זו מורכבת מאנשים דתיים והיא הדואגת להקמת בתי ספר דתיים והיא המפקחת עליהם. לאמיתו של דבר, נטושה בענין זה מערכה מתמדת בתוך ההסתדרות בין תובעי החינוך הדתי לבין תובעי חינוך חילוני. רק מי שאינו יודע את האמת או מי שידוע אותה ומתכוון למרוד בה. אפשר לו לטעון, כטענת החזית הדתית, שהחינוך הדתי הניתן במסגרת מפעל החינוך של הסתדרות העובדים אינו אלא אחיזת-עינים. האמת היא, כי הורים דתיים שהם חברי ההסתדרות — מספרם גדול בלי ספק ממספר ההורים המאורגנים בכל הארגונים הדתיים הפוליטיים במדינה גם יחד — תובעים ומקיימים את החינוך הזה. תביעתם ואף זכותם היא לחנך את ילדיהם חינוך דתי בלי לנתק אותם על-ידי כך ממפעל החינוך של ההסתדרות ומערכיה של תנועת הפועלים, ובלי להיזקק אפוא לשני הזרמים הותיקים בחינוך הדתי, הן לזה המשותף ל"המזרחי" ול"הפועל המזרחי" והן לזה המשותף ל"אגודת ישראל" ול"פועלי אגודת ישראל".

ודוק: החזית הדתית באה אל המדינה בתביעה להעניק, בתוקף הכרעה ממלכתית, למפגש לגות החזית הדתית סמכות דתית שאין בכוח לבססה בשום עיקר של דת ישראל. דת ישראל, דומה, אינה סובלת מתווכים בין האדם לבין אלוהיו, ומתווכים מוסמכים מטעם שלטון חילוני לא כל שכן. אין בתוכנו היארארכיה דתית כמתכונת כנסיות נוצריות שונות, ואין צריך לומר שאין לנו סמכות דתית המתגלמת במוסדות ובני-אדם, כדרך שהיא קיימת, למשל, בכנסייה הקתולית. מבחינה דתית לא יתכן לשלול את זכותם של יהודים להקים להם בית-כנסת, גם אם לא קיבלו רשות לכך ממי שרואה עצמו נציג של עניני הדת. מאותו טעם גופו אי אפשר לשלול זכותה של קבוצת הורים יהודים להקים בית-ספר דתי לילדיה. החזית הדתית תובעת מן המדינה שתעניק לה זכות השגחה והכרעה על כשרותם הדתית של יהודים דתיים, זכות שלא העניקה לה הדת.

מן הויכוח בכנסת על החינוך במעברות וב-ישובי העולים הדתיים גונבו לאזנינו צלילים ראשונים המבשרים כי אין זה סוף-פסוק. חבר הכנסת צ. ד. פנקס אמר בויכוח, שאם תוכר

הכוחות הקיימים בכנסת הראשונה, לא נותר אלא מוצא אחד מן המשבר הממשלתי: בחירות חדשות לכנסת.

ב.

העילה לפרץ המשבר היתה ההתנגדות של מפגש לגות החזית הדתית למתן זכות לעולים שבמעברות וב-ישובי העולים הדתיים לבחור בין שלוש זרמי החינוך הדתי. לפני כשנה נקבע, כי סעיפי החוק על חינוך חובה, המכירים בקיום הזרמים בחינוך ובזכות ההורים לבחור בזרם החינוכי הרצוי להם, אין כוחם יפה במחנות העולים. שני נימוקים היו לתקנת זו. הנימוק הראשון — כי אין להטיל על עולים חדשים את דקדוקי הבחירה בין מגמות שאינן נהירות להם; יש להניח להם עד אשר יכנסו לחיי הארץ על גילוייהם השונים. הנימוק השני — כי בתי-הספר במחנות העולים אינם בתי-ספר רגילים וקבועים. תפקידם להקנות לילדי העולים ראשית-דעת בלשון ויסודי השכלה; לכשיגיעו ההורים לישוב קבע ויכנסו ילדיהם לבתי-ספר כתיקנם, יהיו חלים עליהם כל כללי החינוך החלים על כל ילדי ישראל. ההסדר המיוחד למחנות העולים קבע הקמת בית-ספר אחיד בעל שתי מגמות, חילונית ודתית, ששתיהן אינן כפופות למערכות הזרמים הקיימים. עתה עמדה החזית הדתית ותבעה כי הסדר זה יקיף גם את המעברות ואת ישובי העולים, אף על פי שאין בהם התכונות ששימשו נימוק לנהוג דין יוצא מן הכלל במחנות העולים: הישובים האלה הם, למעשה, ישובי קבע ובתי הספר בהם הם בתי ספר כתיקנם; השוכנים ב-ישובים אלה יצאו לרשות עצמם מבחינה כלכלית; האחריות לקיומם מוטלת עליהם, ולא על הקופה הציונית כפי שהיה במחנות העולים. כולם אזרחים שוי זכויות וחובות עם שאר אזרחי המדינה. מה טעם ומה זכות לשלול מהם הרשות לבחור בזרם החינוכי הטוב בעיניהם לחינוך ילדיהם?

תביעתה של החזית הדתית לנהוג במעברות וב-ישובי העולים דין מחנות עולים לא באה אלא מהתנגדות להכרה בזכותה של הסתדרות העובדים להקים ולקיים חינוך דתי. טענתה היא — והטענה עלולה לעשות רושם בחלקים מן הציבור שאינם יודעים את העובדות לאשורן — שלא יתכן להכיר בזכותו של ארגון לא-דתית לקיים ולנהל חינוך דתי. אך לדיוקה של האמת, אין ההסתדרות גופה מקיימת חינוך דתי; מקיימים

התיקון היו הללו פטורות מכל צורה של שירות לאומי; לפי התיקון תהיינה חייבות בשירות לא-צבאי. הרי שמבחינת גיוסן של נשים לצבא לא נשתנה דבר. מדוע איפוא שתקה הרבנות הראשית באותה שעה והודיעה על האיסור עכשיו? הרבנים בעצמם מסבירים, כי באותה שעה היתה פשרה שבוטלה עכשיו על ידי הרוב שבממשלה. הסברה זו היא הודאת-בעל-דין, כי שתי הכרעותיה של הרבנות הראשית בשאלה זו — ההכרעה להשלים קודם וההכרעה לצעוק חמס עכשיו — מקורן לא בטעמים דתיים אלא בטעמים פוליטיים בלבד. שהרי אם שירות נשים בצבא אסור מן התורה, הריהו אסור על כל הנשים היהודיות, דתיות ושאינן דתיות. הרבנות הראשית, דומה, אינה רשאית לתת לנשים שאינן דתיות הכשר להפר את חוקי התורה... הפשרה הפוליטית שנעשתה קודם, שעיקרה הסכמה כי בנות מחלק אחד בישוב, שהחזית הדתית מייצגת אותו, תהיינה פטורות מחובה המוטלת על כל שאר הבנות, צומצמה עתה. מעתה לא תוכל עוד החזית הדתית לומר לא-נשיה: פטרנו את בנותיכן מן החובה להקדיש שנתים לשירות לאומי. מעכשיו תוכל לימר רק זאת: מי שסבור כי לא יאה לבתו לשרת בצבא, או שאין שירות כזה יאה לבת יש-ראל בכלל, יוכל לשלוח את בתו לשירות לאומי שלא במסגרת צבאית. אין ספק כי בזה ניטל חלק רב מן הרכוש הפוליטי שרכשה החזית הדתית בשעה שנעשתה הפשרה בתוך הממשלה. התערבותה של הרבנות הראשית כצד במי-קוח פוליטי היא פגיעה חמורה מאוד במעמדה המוסרי המוכר על-ידי הציבור כולו כדתי וכבל-תי דתי. יתר על כן: הודעתה של הרבנות היא פגיעה קשה מאוד במעמדן של החוגים הדתיים בצבא ובהתישבות. הבא לשלול מטעמים דתיים את שירות הנשים בצבא אינו יכול לחייב בשלילתו זו את הצבא לוותר על שירות הנשים. ואולם כששלילה זו יוצאת מפי הרבנות הראשית, עלולה היא לחייב את הנוער הדתי והתוצאות הצפויות, בתנאי חיינו, לתנועת הנוער החלוצית הדתית ולהתישבות הדתית נקל לשערן. נח'ל הוא חלק בלתי נפרד מן הצבא; הוא גם מסגרת עיקרית של ההכשרה להתישבות ושל ההתישבות החלוצית. ההתישבות הדתית ות-נועות הנוער החלוציות הדתיות יצטרכו לבחור בין גזירת הצטמקות לבין ריב גלוי עם הרבנות הראשית. החזית הדתית למפלגותיה ולסיעותיה

חלילה זכותם של יהודים להקים בתי-ספר דתיים כרצונם והבנתם, בלי לשאול את פיו, הלא ית-כן כי ברבות הימים יבוא מי שיבקש להקים חז-נוך דתי ברוח היהדות הליברלית והריפורמית... רמז דק זה כאילו בא להמחיש לפנינו את הצפוי לנו באם תוכר זכותן של מפלגות החזית הדתית לפסוק הלכות דתיות בתוקף סמכות שתקבלנה מן השלטון הממלכתי. כותב השורות האלה אין בנפשו תשוקה עזה לראות במדינת ישראל בתי-כנסת בנוסח קליבלאנד דוקא. ובכל זאת, הלא עובדה היא שכמחצית יהודי אמריקה שיש להם זיקה לדת מאוגדים בקהילות המושתתות על הרפורמה למיניה. כלום זו חובתה של מדינת ישראל להסביר ליהודים אלה, שאם יעלו ויבואו למדינת ישראל יהיו מסולקים בעל-כרחם מזיקתם לדת, כפי שהם מבינים אותה, אלא אם כן יסגלו לעצמם צורות דת מסורתיות? כלום חייבת מדי-נת ישראל להכניס ראשה בויכוחים דתיים ולפי-סוק הלכה בהם?

אילו היה לבה של החזית הדתית חרד לדת באמת ובתמים, כי עתה היתה מתאמצת בכל כוחה למנוע את התערבותה של המדינה בעניני הדת. בתקופתנו התביעה להפרדה בין המדינה לבין הדת שוב אינה תביעה שמעונינים בה רק אנשים שאינם דתיים, כפי שהיה הדבר בתקופת השילוב המהודק בין הדת והמדינה, כשהשפעת הדת על המדינה היתה בגדר הנחה כללית. בתקופתנו ראינו במדינות שונות צורות של התערבות המדינה בחיי הדת שאינן יפות לברי-אותה של הדת דוקא. אך מה להן למפלגות החזית הדתית וללקח דורנו? טובים בעיניהן חיי-שעה מחיי-עולם וחשבון פוליטי של הרגע מחשבון-עולם דתי.

ולא עמד להן שיקול-דעתן בשעה שהכניסו, בלי היסוס כנראה, את הרבנות הראשית לתוך המערכה הפוליטית נגד תיקון חוק הבטחון, שבא להטיל חובת שירות לאומי מחוץ למסגרת הצ-באית הרגילה על נשים הנפטורות משירות צבאי מטעמי הכרה דתית. הרבנות הראשית הודיעה עתה, כי שירותן הצבאי של נשים בימי שלום אסור על פי התורה — אף על פי שלא עשתה כן בשעה שחוק הבטחון הקיים נידון ונכנס לתק-פו. שירות נשים בצבא בימי שלום היה שריר וקיים לפי חוק הבטחון והמחייב בשעה זו — באותה צורה ממש שבה יהיה שריר וקיים אם יתקבל התיקון שהחזית הדתית מתנגדת לו. התיקון נוגע, כידוע, לנשים דתיות בלבד. לפני

במידה פחתה אחריותה של האופוזיציה המעורה והמשולבת במדינה מבחינה פוליטית. מפלגות האופוזיציה כבר העידו על עצמן, כי מוכנות ומזומנות הן לנצל את המצב הזה של העדר אחריות מלוא ניצול. כאשר הביאה הממשלה לפני הכנסת הצעת חינוך לחוק המעבר — חוק המשמש תחליף זמני לחוקת המדינה — נדחתה ההצעה, אם כי זו נתקבלה תחילה במידה שלה ללא כל התנגדות מצד השרים הדתיים. בכל ויכוח בכנסת, בעתונות ובציבור מעלים עתה את הטענה, כי „ממשלה שהתפטרה לאחר שהובע לה אי-אמון” אינה רשאית לפעול לפי הכרעות פוליטיות ולהביא לידי הכרעות פוליטיות, אינה רשאית לפתור שאלות-יסוד הש ניות במחלוקת או לתבוע את פתרונן. הטענה הזאת מובאת מתוך התעלמות גמורה ממצבה ומאופי בעיותיה של מדינת ישראל בתקופה זו. אין היא באה אלא לפרנס את המגמה של שיתוק פעולות המדינה וחיייה לתקופת מערכת הבחירות והדיונים על הקמת ממשלה יציבה אחרי הבחירות. מגמה זו בולטת בכל ההצבעות שבהן קובע עות מפלגות האופוזיציה את עמדתן לא לפי שיקולים לגופו של ענין אלא מתוך הרצון להכריז על הממשלה. כך הצביעה החזית הדתית נגד תיקון חוק המעבר, בניגוד לעמדת נציגיה בממשלה לפני המשבר; כך הצביעו הציונים הכלליים ו„חירות” נגד תיקון חוק שירות הבטחון, בניגוד לעמדה לגופו של ענין שירות הנשים שהובעה בנאומי נציגותיהן של סיעות אלה בכנסת. מפלגת הפועלים המאוחדת הודיעה, כי מוכנה היא להצביע עם מפלגת פועלי ארץ-ישראל בעד „חוקים מתקדמים” כדי לאפשר את קבלתם. ברור, כי היא תהיה הקובעת איזהו „חוק מתקדם”. השבועות הקרובים יוכיחו, אם הכוונה היא להפעלת רוב הפועלים בכנסת או ל„הסרת הלוט” מעל מפלגת פועלי ארץ-ישראל...

ד.

תהליך ההתפרקות מוצא את ביטוי אף בתהליכי התפצלות והתפוררות ברוב המפלגות הפוליטיות. הקמת המדינה הגבירה את מגמת ההתלכדות לגושים פוליטיים גדולים. סיכוי המדינה זיווג את שלוש המפלגות הציוניות הסוציאליסטיות ששללו את קיומה של מפלגת מעמד והקים את מפלגת הפועלים המאוחדת. הבחירות לכנסת הראשונה אילצו את ארבע

אשר באה, לכאורה, לחזק את הדת באמצעות מדיניות מפלגתית, מבקשת עתה לחזק את מדיניותה המפלגתית באמצעות הדת. טחו עיניה מראות, כי מדרכה זו צפויה הסכנה החמורה ביותר דוקא למעמד הדת בחיי המדינה ובנפש העם.

ג.

מיפנה זה בדרכה של החזית הדתית אינו אלא אחד הבטויים להתפרקות מדינית-מוסרית שפשי תה במדינת ישראל שלוש שנים לאחר הקמת המדינה. מהלך המשבר הממשלתי השני מלמד כי הנגע העמיק מאוד. מפלגות האופוזיציה, משהצטרפה אליהן החזית הדתית, לא היססו להפיל את הממשלה בהצבעה שראש הממשלה הגדירה כהצבעת אמון; אך לא עלה כלל על דעתן, על דעת כל אחת מהן לחוד ועל דעת כולן יחד, שההגיון הפוליטי והאחריות הפוליטית מחייבים אותן לעשות, לפחות, נסיון להקמת ממשלה חדשה במקום זו שהתפטרה. „מפלגת הפועלים המאוחדת” לא היססה להצביע בהצבעה זו יחד עם החזית הדתית, עם „הציונים הכלליים” ו„חירות”, אם כי מגמת ההצבעה היתה ברורה: להפיל ממשלה התומכת בכותם של הורים דתיים חברי ההסתדרות להקים לילדיהם בתי-ספר דתיים במסגרת זרם העובדים בחינוך. לגבי „הציונים הכלליים” ו„חירות” נצטרפו יחד שני אינטרסים: אינטרס הפגיעה בממשלה ואינטרס הפגיעה בזרם העובדים בחינוך. לגבי החזית הדתית היה האינטרס של קיום המונר פולין שלה על החינוך הדתי חשוב יותר מהאינטרס של קיום הממשלה שהיא משתתפת בה. לגבי מפלגת הפועלים המאוחדת היה האינטרס של פגיעה ב„ממשלה המפאית” השנואה עדיף מן האינטרס של הגנת זכויותיו של זרם העובדים בחינוך.

משהתפטרה הממשלה רווח למפלגות האופוזיציה. הן סילקו ידיהן מן האחריות להקמת ממשלה חדשה; ואף פטרו עצמן מן האחריות המוטלת על כל אופוזיציה, היא האחריות לבדוק אם עמדתה בהצבעה פלונית או אלמונית עלולה לגרום להתפטרותה של הממשלה בטרם קם סיכוי להקמת ממשלה אטרנטיבית. ממשלה שהתפטרה, והיא ממשיכה במילוי תפקידיה מאין ממשלה אחרת במקומה, אינה יכולה עוד להתפטר. מעתה פחתה מאוד אחריותה של הממשלה בפני בית הנבחרים מבחינה משפטית; ובה

העליה המפוצלת פיצול עדתי והנאבקה קשה בדרכה להתערות חברתית ומדינית במדינה ובישוב עודן תלויות מעל לראשנו בלי שנדע גם את צורתן הממשית, שהרי עדיין זו מתרקמת והולכת. אך גם הסכנות הללו הן סכנות ממשיות מאד.

הליכוד של ימי הקמת המדינה לא החזיק מעמד. התפקקות החישוקים גרמה למשבר הממשלה, והמשבר מצדו מעמיק את תהליך ההתפצלות וההתפרקות.

העם המתהווה במדינתנו הצעירה עומד במיבחן חמור. הבחירות הבאות תהיינה ציון מכריע במיבחן גורלו: הידע העם הזה להעמיד כנגד מגמת ההתפרקות מגמת התלכדות חזקה ממנה? הימצא בתוכו את הכוחות הפנימיים לגונן על המדינה ויעודה על ידי הקמת גוש יציב ומלוכד של אחריות מעמדית ולאומית?

המפלגות הדתיות להתלכד לחזית דתית. הקרמתה של „תנועת החירות” ליכדה את רוב הפלגים הראויזיוניסטיים לכוח מדיני אחד. ליכודים אלה לא החזיקו מעמד. מפלגת הפועלים המאוחדת נאכלת ניגודים פנימיים ומלחמה קשה נטושה בין פלגיה השונים. החזית הדתית מפולגת למעשה, ולא עוד אלא שהפילוג העמיק לחדור לתוך כל אחת מן המפלגות המהוות אותה. ניגודים פנימיים קשים משסעים את „המזרחי” ואת „אגודת ישראל”, ואילו „הפועל המזרחי” עומד על סף הפילוג. בתנועת „החירות” הורס פיעו סימנים של התפוררות ניכרת. כל הארצות האלה, המבליטים את מגמת ההתפרקות שנתגלתה בחדשים האחרונים בכנסת הם בתחום הישוב הותיק ואותם החלקים של העליה החדשה אשר נטמעו בישוב הותיק מבחינה חברתית ומדינית. הסכנות אשר תופענה בתוך

. הצדק הוא אוכל־נפש יותר הכרחי מן הלחם.

השאיפה לחירות היא גופה חירות.

ההבדל שבין חירות וחירויות הוא כעין ההבדל שבין אֵל ואֱלִים.

ל. באַרְנֶה (1837—1786)

משרתים מחוסרי בעלים אינם עדיין בני־חורין: העבדות טבועה בנשמתם.

הדימאגוגיה היא ברית־קודש בין כל אומות־העולם.

ה. היינה (1856—1797)

אנשים שקיפחו את חירותם, חזקה שסופם לקפח גם את גבורתם.

הפורעניות שבאו לעולם מחמת הערצה נפרזת ביחס לעבר הן מרובות מן הפורעניות מחמת

סירוס האמת בעטים של דמיונות כוזבים.

ה. ת. בוקל (1862—1821)